

प्राचीन जैनाचार्य

प्रा. सौ. लीलावती सुमेरचंद जैन

आगम परंपरेचे पाईक आचार्य पुष्पदंत व भूतबली

जैन आचार्य परंपरेमध्ये आचार्य पुष्पदंत व आचार्य भूतबली यांचे फार महत्वाचे स्थान आहे . कारण आगमग्रंथाच्या निर्मितीत त्यांचा फार मोठा सहभाग आहे .

आचार्य धरसेन हे आगमग्रंथाचे प्रगाढ पंडित आणि ज्ञाते होते . त्यांना सर्व ग्रंथ कंठस्थ होते . पण वय झाले आणि त्यांची चिंता वाढली . आपले हे ज्ञान कोणाला द्यावे ? एवढे प्रचंड ज्ञान ग्रहण करण्याची पात्रता असणारा शिष्य कसा मिळणार ? या विचारांनी ते व्यथित झाले होते आपल्यानंतर या कंठस्थ श्रुतज्ञानाचे काय होणार , हा विचार त्यांना व्याकुळ करीत होता . त्यावेळी आचार्य धरसेन सौराष्ट्र देशातील गिरनार येथील चंद्रगुहेत निवास करीत होते . त्यांच्या शिष्यापैकी त्यांच्याजवळचे श्रुतज्ञान ग्रहण करण्यास योग्य असा शिष्य नसल्यामुळे ते व्यथित होत

त्याचवेळी त्यांना कळले की आंध प्रदेशातील महिमानगरी येथे मुनीसंमेलन होणार आहे . त्यासंमेलनात अनेक ठिकाणचे मुनिसंघ येणार होते . धरसेनाचार्यांनी त्या मुनीसंमेलनास पत्र पाठवून दोन प्रज्ञावंत अशा तरुण मुनीना पाठविण्यास सांगितले . धरसेनाचार्यांचे हे पत्र पोहोचताच मुनीसंघालाही पटले की श्रुतज्ञानाची जपणूक केलीच पाहिजे . नाहीतर धरसेनाचार्यांबरोबर हे आगम ज्ञानही नष्ट होईल . म्हणून त्यांनी नीट पारख करू न पुष्पदंत आणि भूतबली या साधूंची निवड केली आणि धरसेनाचार्यांकडे पाठविले .

ते दोघे गिरनारला पोहोचल्यावर आचार्य धरसेनांनी त्यांची कसून परीक्षा केली ; त्यांनी एकाला हीनाक्षरी व दुस-याला अधिकाक्षरी मंत्र देऊन देवीची आराधना करण्यास सांगितले . सहा उपवास करू न देवीला प्रसन्न करू न घेण्याची आज्ञा दिली . त्यावेळी एकाला एक मोठा दात असलेली व दुस-याला एकच डोळा असलेली देवी दिसली . तेव्हा दिलेल्या मंत्रात काहीतरी

चूक असावी याची त्यांना जाणीव झाली . तेव्हा त्यांनी तो मंत्र दुरुस्त केला . तेव्हा त्यांना सौम्य आणि प्रसन्न अशा देवीचा साक्षात्कार झाला . तेव्हा दोघेही शिष्य विद्या ग्रहण करण्यास योग्य आहेत असे त्यांच्या ध्यानात आले . ते प्रसन्न झाले आणि त्यांनी दोघांकडून सर्व सूत्रे पाठ करून घेतली . त्यांचा हा श्रुतज्ञानाचा अभ्यास आषाढ शुद्ध एकादशीला संपला . त्याचवेळी भुतांनी एका शिष्याची पुष्प , शंख तूर्य इ. नी पूजा केली . तेव्हा आचार्यांनी त्याचे नाव भूतबली ठेवले व दुस-याचे वाकडे दात सरळ आणि सुंदर केले म्हणून त्याचे नाव पुष्पदंत असे ठेवले . पावसाळा निकट आल्याचे पाहून आचार्यांनी दोन्ही शिष्यास परत पाठविले . आचार्यांना आपला अंत्यसमय जवळ आला आहे याची जाणीव झाली होती .

पुष्पदंत आणि भूतबली नंतर अंकुलेश्वर येथे गेले . तेथे त्यांनी चार्तुमास केला . चार्तुमासानंतर पुष्पदंतमुनी वनवास येथे गेले . तेथे त्यांनी जिनपालित या शिष्याला दिक्षा दिली व ‘ बीसदी ’ सूत्रांची रचना करू न त्याला भूतबलीकडे पाठविले . पुष्पदंताचे आयुष्य थोडेच उरले आहे , हे भूतबलींनी जाणले . आणि ग्रंथरचना पूर्ण केली . त्या ग्रंथालाच ‘ षट्खंडागम ’ असे नाव दिले गेले .

आ . पुष्पदंत व भूतबली याचे शिक्षागुरु धरसेनाचार्य होते . पण त्यांचे दीक्षागुरु कोण होते याचा उल्लेख कोठेही आढळत नाही . धरसेनापूर्वी तीन केवळी , ५ श्रुतकेवळी , ११ दशपूर्वी , ५ एकादशांगधारी आणि ४ आचारांगधारी आचार्य होऊन गेले . यांच्यानंतर समस्त अंगाचे आणि एका दहा पूर्वीचे ज्ञान आचार्य धरसेनाना होते . धरसेनांनीच आचार्य पुष्पदंत व भूतबली यांना शिक्षित केले . त्यानंतर वनवास येथे त्यांना जिनपालित नावाचा शिष्य मिळाला . तो पुष्पदंताचा भाचा होता असे म्हणतात . पण साधूंच्या आचाराच्या दृष्टीने भाच्याला भेटायला वनवास येथे जाणे उचित वाटत नाही . आचार्य पुष्पदंत हे भूतबलीपेक्षा वयाने मोठे होते . धवलाकारांनी मंगलाचरणात त्यांना प्रथम नमस्कार केला आहे आणि त्यांना ‘ इसि समिई वइ ’ (ऋषि-समिति-पति) म्हणजे मुनिसभेचा नायक म्हटले आहे . श्रवण बेळगोळ येथील शिलालेखात भूतबली हे अर्हतबलीचे शिष्य आहेत असा उल्लेख आढळतो . धवलाकारांच्या टीकेत भूतबलींना प्रथम वंदन केले आहे . त्यामुळे ते पुष्पदंतापेक्षा मोठे असावेत , आणि नंदी आन्मायाच्या पट्टावलीवरू न त्यांचा काळ वीर निर्वाणानंतर ६१४ ते ६८३ हा असावा असा अंदाज आहे .

त्यांनी लिहिलेल्या षट्खंडगमात एकूण सहा खंड आहेत . त्यांची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत .

१) जीवद्वाण २) खुद्दाबंध ३) बंध-स्वामित्व ४) वेदना ५) वर्गणा ६) महाबंध .

१) जीवद्वाण - या प्रथम खंडात सत् , संख्या , क्षेत्र , स्पर्शन , काळ , अंतर , भाव व अल्पबहुत्व हे आठ अनुयोगद्वारे असून प्रकृति , जघन्यस्थिती , उत्कृष्ट स्थिती , गति-आगति इ. चूलिका आहेत.

२) खुद्दाबंध - याला क्षुल्लकबंध असेही म्हटले आहे . यात ११ अधिकार आहेत . स्वामित्व , काल अंतरभंग-विचय , द्रव्य -प्रमाणानुगम , क्षेत्रानुगम , स्पर्शनानुगम , नानाजीवकाल , नानाजीवअंतर , भागाभागानुगम , अल्पबहुत्वानुगम अशी त्यांची नावे आहेत . यात कर्मबंध करणा-या जीवांचे कर्मबंधाच्या प्रकारासहित वर्णन आहे .

३) बंधस्वामित्वनिचय - कोणत्या प्रकृतीचा कोणत्या जीवाला किती बंध होतो , याचे वर्णन असून बंधरू प प्रकृती किती आहेत , याची माहिती दिली आहे .

४) वेदना - यात मंगलाचरण पुनः घेतले असून वृत्ति आणि वेदना हे अनुयोगद्वार यात येतात . वेदनेची प्रधानता यात असल्यामुळे याला वेदना खंड म्हटले आहे . कृतीचे नाम , स्थापना , द्रव्य , गणना , ग्रंथ , करण भाव हे सात प्रकार असून वेदनेचे निक्षेप , नय , नाम , द्रव्य , क्षेत्र , काळ , भाव , प्रत्यय इ. १६ अधिकाराद्वारे वर्णन केले आहे .

५) वर्गणा - २३ वर्गणांचे वर्णन असून , कर्म , स्पर्श , प्रकृती आणि बंधनाचे प्रथम , भेद बंध या अनुयोगद्वाराचा अंतर्भाव केला आहे .

६) यात तीस हजार सूत्रे आहेत . प्रकृतिबंध , अनुभागबंध व प्रदेशबंधाचे वर्णन आहे .

७) वरील सहा खंडांनी षट्खंडगम ग्रंथाची रचना केली आहे .

या ग्रंथावर अनेक विद्वान आचार्यांनी टीका रचल्या आहेत . षट्खंडगमावरील विविध प्रकारच्या व विद्वान आचार्यांनी लिहिलेल्या टीका पाहून ग्रंथाचे महत्व कळते . धरसेनाचार्यांकडून विद्या ग्रहण करू न त्यांना लिपीबद्ध करण्याचे काम करणारे आ. भूतबली आणि पुष्पदंत यांनी करू न जैन लोकांवर अनंत उपकार केलेत , यात शंका नाही .

आचार्य श्री वीरसेन स्वामी

भ . महावीरांच्या निर्वाणानंतर गणधर श्री गौतम , श्री लोहार्य गणधर , श्री जम्बुस्वामी गणधर असे तीन केवळी भगवंत झाले . त्यानंतर आचार्य विष्णु , आचार्य श्री नंदिमित्र , श्री अपराजित , श्री गोवर्धन व श्री भद्रबाहू हे पाच श्रुत-केवळी झाले . तीन केवळी भगवान ६२ वर्षात , व पाच श्रुत केवळी १०० वर्षात झाले . पुढील १८३ वर्षात अकरा आचार्य दहा पूर्वीचे ज्ञाते , पुढील २२० वर्षात पाच ११ अंगाचे ज्ञाते , पुढील १९८ वर्षात चार आचार्य एक अंगाचे ज्ञाते झाले . म्हणजे भ . महावीरांच्या निर्वाणानंतर ६८३ वर्षे संपत्यावर आचार्य श्री धरसेनांच्या प्रेरणेने , भगवान महावीरांची वाणी , ग्रंथरू पात कशी प्राप्त झाली , याचा इतिहास जाणून घेणे , आवश्यक आहे .

इतिहास

एके दिवशी आचार्य धरसेनांच्या मनात विचार आला की त्यांच्याजवळ जे मौखिक स्वरू पात , गुरु परंपरेने आलेले ज्ञान आहे , ते कुणातरी योग्य , प्रज्ञासंपन्न मुनीना द्यावे , त्याप्रमाणे आंध प्रदेशात असलेल्या संघप्रमुख आचार्यांना निरोप पाठवून , दोन युवा मुनीना पाठविण्याचे कळविले . तेव्हा त्या संघातून पुष्टदंत व भूतबली या दोन अत्यंत प्रज्ञावान् व ज्यांची स्मरणशक्ती तीव्र आहे अशांना , त्या संघ प्रमुखांनी आचार्य श्री धरसेनाकडे पाठविले . त्यावेळी आचार्य धरसेन गिरनार (सौराष्ट्र) येथे चंद्रगुफेत निवास करीत होते . तेथे पुष्टदंत व भूतबली गेले . तेथे त्यांची सर्व प्रकारे परीक्षा करू न आचार्य धरसेन यांनी धवला , जयधवला व महाधवला यांचे ज्ञान दिले . त्यानंतर ते दोघे परतताना अंकलेश्वर (भडोच - गुजराथ) येथे चातुर्मासासाठी थांबले . नंतर तेथून पुष्टदंत आचार्य हे कर्नाटकातील वनवास या गावात आले . आचार्य भूतबली मद्रासकडील भागात निघून गेले . त्या दोघाही आचार्यांनी मिळून षट्खंडागमाच्या आधाराभूत सूत्रांची लिखित स्वरू पात रचना केली . सुरु वातीचा भाग हा वयाने ज्येष्ठ असलेल्या आचार्य पुष्टदंतांनी व पूर्णता आचार्य श्री भूतबली यांनी केली . ते ग्रंथ म्हणजे धवल , जयधवल होत . त्या ग्रंथांची रचना पूर्ण करू न ज्येष्ठ शुक्ल पंचमीच्या दिवशी संघामध्ये त्या ग्रंथांचे श्रुतपूजन करण्यात आले .

ते सारे आगम ग्रंथ अत्यंत दुर्गम , समजण्यास कठीण होते . विषयही अपरिचित व गणिती होता . अशा परिस्थितीत अनेक आगम ग्रंथांचे ज्ञाते , अभ्यासू , तत्त्वचिंतक , निर्ग्रथ गुरु श्रेष्ठ श्री वीरसेन स्वामीनी या ग्रंथावर सुबोध टीका लिहून जिनशासनाचा महत्वपूर्ण ग्रंथ सर्वासाठी लिहून सर्व भारतीयावर फार मोठे उपकार केले आहेत , यात शंकाच नाही . खेदाची गोष्ट अशी की आचार्य वीरसेनांच्या मातापित्यांची व जन्मस्थळाची माहिती मिळत नाही . जैन निर्ग्रथ ग्रंथकार अशी माहिती देत नाहीत . कदाचित् पूर्वाश्रमीची माहिती देणे मुनिधर्मात बसत नसावे . सांसारिक गोष्टी देण्यात त्यांना रस नव्हता , हेच खरे .

या षट्खंडागमाचे रचनाकार , आचार्य श्री वीरसेन स्वामी होते . एलाचार्य त्यांचे विद्यागुरु होते व दीक्षागुरु आर्यनंदी नावाचे आचार्य होते . त्यावेळी जैन संघात आगमांच्या अध्ययनाबरोबर जैन गणित , भूगोल , ज्योतिष्य , काव्य , भाषा , विज्ञान यांचाही अभ्यास होत असे . जिनवाणी मातेची सेवा करण्यात उभा जन्म घालविणारी अभ्यासू , तत्त्वचिंतक पीढी संघामध्ये असे . तर्क व व्याकरणाच्या निकषावर आगमांचे परिशीलन व अध्ययन चालत असे , असे दिसून येते . दीर्घायुषी पीढी असल्याने त्यांचे अध्ययन परिपक्व रिथतीत झालेले असे . एकाहून एक सरस विद्वान मंडळी , त्या संघात असल्याचे दिसून येते . आचार्य वीरसेन अनेक भाषांचे ज्ञाते , तर्क-व्याकरण-न्यायशास्त्रज्ञ , समाजधुरीण व बहुश्रुत असल्याचे त्यांनी लिहिलेल्या टीकेवरु न दिसून येते . त्यांच्या विशाल ज्ञान भांडारात अनेक ग्रंथ विद्यमान होते व त्या सर्वांचा सापेक्षतेने , रसिकतेने व प्रज्ञेने त्यांनी उपयोग करू न घेतला आहे . त्यांच्या आगमनाबद्दल असे म्हटले आहे -

“ वीरसेनांचे शासन हे चंद्रप्रकाशाप्रमाणे शीतल आहे , शांतीप्रदान करणारे आहे , मिथ्यात्वाचा नाश करणारे आहे , जे बुद्धीच्याही व कल्पनेच्याही पलिकडचे आहे , त्याचा आपल्या बुद्धीने , प्रज्ञेने , अचिंत्य अशा ज्ञानचेतनेने शोध घेऊन सुसूत्रपणे मांडणी करणारे ते जणु केवलीप्रमाणच आहेत . (साक्षादिव स केवली) आजवरच्या सर्व लिखित ग्रंथात त्यांचा षट्खंडागम हा ग्रंथ गुरु त्वाला (मोठेपणाला) प्राप्त होऊन तो ग्रंथ ‘ ग्रंथरत्न ’ पदवीला प्राप्त झाला आहे . सर्व अर्थाला वेढून राहणारी त्यांची निसर्गदत्त प्रतिभा म्हणजे इहलोकीचा चमत्कार आहे . त्यांची भारती

(वाणी -ग्रंथ) षट्खंडाला जिंकणा-या चक्रवर्तीप्रमाणे आहे . ”

त्यांनी आपल्या त्या टीकेला धवला , जय धवला , महाधवला अशी सुंदर नावे दिली . धवल कीर्तीने ज्यांनी अर्हताच्या आगमसूत्रांना यथार्थ अर्थ या कलियुगात प्राप्त करू न दिला ते वीरसेन आचार्य सदा जयवंत असोत !

आदिपुराणाच्या उत्थानिकेत्त त्यांना त्यांच्या शिष्याने विनम्रपणे पूतात्मा , वादिवृन्दारक , लोकदर्शी , कवीद्र , वाग्मि , वाचस्पती असे म्हटले आहे . ही सारी विशेषणे देखील थिटी वाटावीत अशा प्रचंड ज्ञान-वटवृक्षाप्रमाणे , श्री वीरसेन स्वामी आहेत . त्या वीर संतांनी चित्रकूटपुरवासी श्री एलाचार्याच्या जवळ विद्याध्ययन केले होते . ते एलाचार्य सिद्धान्त-तत्वज्ञ होते . आगम-परमागमांचे ज्ञाते , चिकित्सक अभ्यासी व चिंतक होते .

धवला टीका लिहिण्याची प्रेरणा -

आचार्य भूतबली व आचार्य पुष्पदंतांनी जे आगम महत् प्रयासाने ग्रंथारू ढ केले होते , ते सुगम व्हावेत , सा-यांना कळावेत म्हणून आचार्य एलाचार्य यांनी त्यांना प्रेरणा दिली . ते म्हणाले , “ वत्स , आपले अध्ययन झाले आहे . त्या जिनवाणीचे ऋण फेडायचे तर षट्खंडागमावर टीका लिहून , ती आगमे सुगम करावीत . ती शक्ती , ते सामर्थ्य आपल्यात विद्यमान आहे . ”

त्याप्रमाणे आचार्य वीरसेनांनी गुरुं ची आज्ञा प्रमाण मानून , षट्खंडागमावर टीका लिहिण्याचे ठरविले . ते काम अत्यंत जिकिरीचे होते , कष्टप्रद होते . किती काळ लागेल याचा अंदाज नव्हता . एकट्याने शक्य होईल की नाही , याची खात्री नव्हती . त्यांनी संघातील श्रेष्ठतम प्रज्ञावान मुनी श्री जिनसेन यांना निवडले . त्या मुनीचे संस्कृत-प्राकृत या भाषांवर प्रभुत्व होते . श्रेष्ठ कवीना , साहित्यकारांना लागणारी प्रतिभा त्यांच्यात होती . केवळ जैनशास्त्रांचेच नव्हे तर इतर भारतीय संस्कृत-प्राकृत ग्रंथांचे अध्ययनही त्यांनी केले होते . नाट्य , काव्य , महाकाव्य यांचा त्यांना अभ्यास होता . दैदिप्यमान प्रज्ञेच्या जोरावर त्यांनी लहान वयातच चारही दिशांना प्रकाशित करणा-या बाल-सूर्याचे तेज प्राप्त केले होते . सरस्वतीचा वरदहस्त व आचार्य वीरसेनांचे आशीर्वाद त्यांना लाभले होते .

धवला-टीकांची सुरु वात करण्यापूर्वी उपलब्ध ताडपत्रीवरील ग्रंथ संपदा त्यांनी जमविली . त्या ग्रंथांची नावे जरी पाहिली तरी मन थकक होऊन जाते . कारण आज हे ग्रंथ मिळविणे दुर्लभ आहे , तर ज्यावेळी प्रकाशनाची , छपाईची , कागद उपलब्धीची सोय नव्हती , त्यावेळी जैन शासनातील उत्कृष्ट ग्रंथांचा संग्रह केला व त्यांचा उपयोगही टीकेसाठी केला . एका गावाहून दुसर्या गावाला जाणा-या निग्रंथ साधू व जवळ पिच्छी-कमंडलू शिवाय काहीही न बाळगणारे मुनी - केवळ दुर्दम्य आशोने , जिदीने षट्खंड आगमावर टीका लिहायला उद्यत झाले . ज्या दिवशी त्यांनी हा निर्णय केला तो दिवस , तो क्षण जिनवाणीच्या जीवनातला भाग्यक्षण ठरला . त्यांनी त्याही काळात खालील ग्रंथांचा उपयोग केला व तसे संदर्भ धवला-टीकेत दिले . त्यातले काही ग्रंथ आज उपलब्ध नाहीत १) सतकर्म प्राभृत २) कषाय प्राभृत ३) सिद्धसेनांचे सन्मतितर्क ४) अकलंक देवाचे तत्वार्थ राजवार्तिक ५) कुंदकुंदांचे प्रवचनसार , पंचास्तिकाय ६) जयसेन आचार्यांनी कुंदकुंदाच्या ग्रंथावर लिहिलेले टीका ग्रंथ . ७) तिलोयपण्णती ८) वट्टेकर यांचे मूलाचार ९) अकलंकांचे लघीयस्त्रयी १०) मूलाराधना

११) वसुनंदीश्रावकाचार १२) प्रभाचंद्रांचे शाकटायन-न्यास १३) देवसेनांचे नयचक्र १४) विद्यानंदीचे आप्तपरीक्षा , १५) आ. नेमिचंद्र यांचे जीवकाण्ड-कर्मकाण्ड १६) श्वेतांबरांनी स्वतःचे कल्पिलेले असे ग्रंथ-आचारांग , बृहत्कल्पसूत्र , दशवैकालिक , स्थानांग , अनुयोगद्वार , आवश्यक निर्युक्ती . अशा रीतीने तत्कालीन प्रमुख व मान्य अशा ग्रंथांची जमवाजमव , त्यांचे सूक्ष्म वाचन , मनन व संदर्भासाठी त्यांचा वारंवार उपयोग करणे व मुळातून आचार्य पुष्पदंतांनी व आचार्य भूतबलीनी जी सूत्रे एकत्र केली होती , त्यांची मांडणी व सुंदर रचना केली होती , त्यावर भाष्य लिहिण्याचे अत्यंत अवघड कार्य श्री वीरसेनांनी पूर्ण केले . जे सूत्रग्रंथ होते , त्यांच्याही वेगवेगळ्या आवृत्त्या होत्या . त्यातून शुद्ध पाठ शोधणे व तो कायम करणे , हे अवघड होते . कारण सूत्रे हा भाग भ. महावीरांपासून परंपरेने चालत आलेला . ते शुद्ध करू न स्वीकारणे अत्यंत जबाबदारीचे होते . पूर्वपरंपरेचे भान ठेवून व जैन आगमांची प्रामाणिकता , यथार्थता टिकवून सूत्रांची निवड करणे जरुरीचे होते . प्रती-प्रतीमध्ये नकल करणा-यांचे प्रताप दिसून येत होते . सूत्रात तर काना-मात्रा , -हस्त-दीर्घ यांचे फार महत्व असते . पूर्ण विरामाचा दंडक चुकला तर अर्थाचा अनर्थ होण्याची भिती होती . शिवाय श्वेतांबरांनी ‘ वाचना ’ परिषद भरवून मुळात नसलेल्या अनेक सूत्रांची व श्लोकांची भर घातली होती . त्यातून महावीरांच्या पासून चालत

आलेले पाठ व घुसडलेले पाठ शोधणे म्हणजे , एक दिव्य कामच होते . परंतु आचार्य वीरसेनांनी तब्बल ३० वर्षे त्या ग्रंथांच्या टीकेसाठी (धवलासाठी) वेचली . सारे आयुष्य जिनवाणीच्या जीर्णोद्धारासाठी खर्च केले . किती हे जिनवाणीचे प्रेम ! तारुण्य उलटून गेले , गात्रे शिथिल इ ाली . दृष्टी मंदावत चालली , तरी आयुष्याच्या शेवटच्या श्वासापर्यंत अखंडपणे धवलाची टीका लिहिणे चालूच राहिले होते . कारण , सूत्रात देखील एकमत नव्हते . काही विरोधी मतांची नोंदही त्यांनी प्रामाणिकपणे धवला टीकेत केली आहे . व त्या विरोधी सूत्रांना मूळ परंपरेशी जोडून दिले आहे . जेथे ते शक्य झाले नाही तेथे दोन्ही मते मांडून निवादा पुढील अभ्यासूवर सोडला आहे . संशोधन , समीक्षण , निवेदन , मांडणी , रचना यांची एतकी सुंदर , अप्रतिम सांगड घातली आहे की पाश्चिमात्य विद्वानही चकित झाले आहेत .

अशा सुंदर ग्रंथाची रचना जवळ जवळ ७०-८० हजार श्लोकप्रमाण भरेल . कुठेही प्रमाद नाही . प्रश्नांची तड लागेपर्यंत , आचार्य स्वतःच प्रश्न निर्माण करतात व स्वतःच सप्रमाण उत्तर देतात . ते करताना इतकी सूक्ष्मता आढळते की , ते स्वतः अडचणीत येतात . मग या प्रश्नाचे उत्तर आता ‘ ‘ ‘गौतम गणधरांना’ विचारावे , असा सल्ला देतात . प्रश्न कसे निर्माण करावेत व ते कसे सोडवावेत हे आचार्यांकडून शिकावे . आपल्या उभ्या आयुष्यात ३० वर्षे त्यांनी केवळ धवलासाठीच खर्च केली . वर्षात तीन हजार श्लोक होतील एवढे गद्य व पद्य त्यांनी रचले . भाषा तर इतकी मधाळ , रसाळ , ओघवती व स्पष्ट आहे की कुणीही रसिक ‘मानतो आचार्याना’ असे म्हणेल .

रचनास्थळ व काल

आचार्यांनी एवढे मोठे कार्य कुठे केले , केळ्हा केले असेल , याबाबत ऐतिहासिक संशोधनपूर्वक डॉ. हिरालाल जैन व डॉ. ए. एन. उपाध्ये यांनी धवलाच्या प्रस्तावनेत संपूर्ण माहिती दिली आहे . वेगवेगळ्या ग्रंथांच्या प्रशस्ती , ताम्रपट , शिलालेख व प्रत्यक्षात स्वतः श्री वीरसेन आचार्यांनी ग्रंथात केलेले उल्लेख व उल्लेखांची , आधुनिक कालनिर्णय तंत्राच्या सहाय्याने तपासणी केली . त्यावरु न त्यांचे निष्कर्ष असे - आचार्य श्री वीरसेन यांनी ही धवला टीका (सूत्रार्थ दर्शिनी) वाटग्रामपुर येथील मंदिरात मान्यखेट येथे , (मलखेड-गुलबर्गा जवळ)

राष्ट्रकूट नरेश अमोघवर्ष (पहिला) हा राज्य करीत असता , शक संवत ७३८ ते श. सं. ७८८ त्याच्या राज्याच्या कारकीर्दीची २३ वर्षे पूर्ण झाल्यावर , पूर्ण झाली . फाल्गुन मास , दशमी , शुक्लपक्ष असा दिनांकही धवला , टीकेच्या शेवटी दिला आहे . म्हणजे ८ ऑक्टोबर इ. स. ८१६ या दिवशी हा ग्रंथ पूर्ण झाला .

अशा रीतीने आचार्य श्री वीरसेनांनी महाभारत या १ लाख श्लोक असलेल्या ग्रंथावरही ताण केली आहे . कारण महाभारतातील १ लाख श्लोक मूळचे नाहीत . त्यात अनेक हजार श्लोक नंतर प्रविष्ट करण्यात आले आहेत . त्यांची धवला टीका अपूर्ण राहिली होती , ती त्यांचे परमश्रेष्ठ शिष्य श्री जिनसेन स्वामी यांनी पूर्ण केली .

धवला नाव का ?

या टीकेला धवला नाव का दिले , असाही प्रश्न पडतो , त्यांची कारणे म्हणजे ही धवला टीका , अत्यंत पवित्र , निर्मल व शुक्लेंदु प्रमाणे आहे . दुसरे , त्यावेळी जो अमोघवर्ष राजा राज्य करीत होता त्याचे एक विरुद (उपाधी) अतिशय-धवल अशी सापडते . हा राजा अत्यंत धर्मनिष्ठ होता . आपल्या वृद्धापकाळात त्याने राज्यत्याग करू न जिनदीक्षा घेऊन समाधिमरण-पूर्वक देह त्याग केला होता . म्हणून त्या राजाचा ऋणनिर्देशही होतो . मराठीत ‘ढवळ’ नावाचे काव्य सापडते . ‘ढवळे’ असे एक क्रियापदही दिसते . लोणी काढताना ढवळून काढावे लागते . तसेच आचार्यांनी सूत्रांना ढवळून काढून धवलारू पी नवनीत सादर केले , असा अभिप्राय दिसतो .

ह्या टीका - ग्रंथापूर्वी देखील आचार्य कुंदकुंद यांनी पहिल्या तीन खंडावर परिकर्म (कर्म-प्राभृत) नावाची , बारा हजार श्लोक प्रमाण टीका लिहिल्याचा उल्लेख , इंद्रनंदीच्या श्रुतावतार या ग्रंथात आढळतो . परंतु तो ग्रंथ सापडत नाही . तरी धवला टीकेत परिकर्म टीकेच्या वारंवार आदराने संदर्भ घेतला गेला आहे . ती टीका प्राकृत-संस्कृत व कन्नड मिश्रित होती . आचार्य शामकुंद (शामकुङ्ड) यांनी व आचार्य श्री तुंबलूर यांनी अनुक्रमे ‘ ‘ ‘ ‘पद्धति’ व ‘पंचिका’

अशा टीका लिहिल्याचे उल्लेखही सापडतात . परंतु आचार्य वीरसेनांच्या इतकी परिपूर्ण , निर्दोष व सर्वार्थवाही टीका दुसरी उपलब्ध नाही . त्यानंतर आचार्य श्री समंतभद्रस्वामी यांनी पाच खंडावर ४८ हजार श्लोक-प्रमाण टीका लिहिल्याचेही दिसून येते . ती उत्तम संस्कृत भाषेत होती . त्याचाही संदर्भ वीरसेन स्वामीनी आपल्या धवला टीकेत घेतला आहे . पण आज कोणताही ग्रंथ (धवलाशिवाय) सापडत नाही .

अशा रीतीने आचार्य वीरसेन स्वामीनी जी धवला टीका लिहिली , त्याला भारतीय साहित्यात तोड नाही . इतक्या विपुल प्रमाणात व अद्वितीय स्वरू पात अन्य कोणताही ग्रंथ उपलब्ध नाही . आचार्यांचे हे धवला ग्रंथ मूळविद्री (दक्षिण कॅनरा) येथील भट्टारकांच्या ग्रंथभांडारात हजार-बाराशे वर्षे बंदिस्त होते . केवळ दर्शनासाठी शेकडो रुपयांची दक्षिणा द्यावी लागत असे . परंतु श्री. शेठ माणिकचंद पानाचंद मुंबई , शेठ श्री. हिराचंद नेमचंद , सोलापूर , शेठ श्री. लाला जंबुप्रसादजी सहरानपुर (यु. पी) यांच्या प्रयत्नाने व श्री गजपती उपाध्याय व त्यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई यांनी प्रतिलिपी करताना ‘चोरु न’ दुसरीही प्रत स्वतःसाठी करु न घेतल्याने , धवला ग्रंथाला प्रकाश मिळाला . शेठ लक्ष्मीचंद सिताबराय , भेलसा यांनी त्या धवलाच्या प्रकाशनासाठी द्रव्य उपलब्ध करु न दिल्यामुळे , ह्या ग्रंथाचा पहिला भाग इ. स. १९३५ ला प्रकाशित झाला . अनेक शहरातून त्या ग्रंथाची मिरवणूक काढून आदराने त्यांची मंदिरात स्थापना करण्यात आली

आचार्य वीरसेनांच्या त्या प्रयत्नांचे खरे सार्थक व्हायला इतकी वर्षे लागली . आज तो धवला ग्रंथ दर्शनासाठी व अभ्यासासाठी प्राप्त झाला आहे . आचार्य श्री वीरसेनाचे महत्कार्य पाहिले , म्हणजे त्यांच्या बुद्धिमत्तेची , सापेक्षतेची व जिनवाणी वरील उत्कट प्रीतीची साक्ष पटते .

आचार्य कुंदकुंद देव

आचार्य कुंदकुंद हे सर्व जैन आचार्य-कुलाचे सर्वश्रेष्ठ असे कुलपती , ज्यांचे स्मरण होताच श्रद्धेने मस्तक नम्र व्हावे असे थोर परंपरासंरक्षक व्यक्तिमत्व . त्यांना जैनागमातील अनेक रहस्यांचे ज्ञान गुरुपरंपरेने प्राप्त

ज्ञाले होते . शब्दरू प व अर्थरू प व अन्वयरू प असे आगमज्ञान त्यांना प्राप्त ज्ञाले होते . आज जी दिगंबर जैन परंपरा आपणास दिसते व त्या परंपरेतून जो आचार-विचार सर्व सामान्यपणे दिसून येतो , त्याचे श्रेय आचार्याच्याकडे जाते . दिगंबर जैन मुनीसंघात कसल्याही अप-प्रवृत्ती शिरू नयेत , व त्याचे स्वरू प स्वच्छ , निर्मळ राहो यासाठी त्यांनी आपले ८० वर्षांचे मुनीजीवन खर्ची घातले . त्यांचे जीवनाचा स्पष्ट आलेख कुठेही फारसा मिळत नाही . तरी शिलालेख , पुराणे व दंतकथा यातून जो इतिहास उपलब्ध झाला आहे , तोच सध्या प्रमाण मानला पाहिजे .

जीवन परिचय

पुण्याश्रम कथाकोषात व आराधना कथाकोषात दोन वेगवेगळ्या कथा आचार्याच्या संबंधी आलेल्या आहेत . पुण्याश्रव कथा कोषाप्रमाणे आचार्य कुंदकुंद यांचा जन्म दक्षिणेकडील कुरमरई गावातील नगरशेठ श्री करमण्डु यांच्या घरी झाल्याचे सांगितले आहे . आराधना कथाकोषात त्यांचा जन्म एका राजकुलात झाल्याचे कथन असून त्यांचे नाव श्री कौण्डेश असे होते . ते प्रभावशाली राजे असल्याचाही उल्लेख मिळतो . पण या कथाच होत , व त्यातून सत्यांश फारसा प्राप्त होत नाही . परंतु पट्टावली , शिलालेख व उद्घरणे यातून जी माहिती प्राप्त होते , त्यावरु न त्यांचा जन्म आंध्र प्रदेशातील कुंदकुंदपुरम , तालुका गुण्टुर या गावी झाल्याचे निश्चित होते . शिलालेखात कोण्डकुंद . कोणुकुंद अशी नावेही मिळतात .

नंदीसंघाची जी प्रमाणभूत पट्टावली आहे , तीवरू न कुंदकुंदाचा जन्म इ. स. पूर्वकाली , पहिल्या शतकाच्या अंतिम २-३ दशकात झाला असावा . परंतु श्री हार्नले या पाश्चात्य विद्वानाने इ. स. पूर्व १०८ हा काल निश्चित केल्याचे दिसते . तोच काल आता सर्वमान्य झाला आहे . याचा अर्थ असा की आचार्याचा भ. महावीरांच्या शिष्य परंपरेशी साक्षात संबंध आहे व त्यांना भगवान महावीरांच्या उपदेशाचा लाभ गुरु परंपरेने प्राप्त झाला होता .

नंदीसंघाची जी पट्टावली उपलब्ध आहे व जिचे वैज्ञानिक रीतीने संशोधन झाले आहे , तीवरु न आचार्यांनी बालवयातच गृहत्याग केला होता व कोणत्यातरी श्रेष्ठतम आचार्यांच्या संघात राहून आगमांचे अध्ययन करण्याची महान संधी त्यांना प्राप्त झाली होती .

वयाच्या ११ व्या वर्षी त्यांनी मुनीदीक्षा घेऊन संन्यास प्रव्रज्याचे श्रेष्ठतम जीवन स्वीकारले होते . हा देखील गुरुं चा अनुग्रहच असावा . अशा अत्यंत बुद्धिमान व तैलबुद्धीच्या बालकांचा शोध घेतला जात असे व त्या बालकांना गुरु समीप राहून विद्याध्ययन करण्याची संधी मिळत असे . बालवयातच अनेक आगम सूत्रे बालक श्री कुंदकुंद यांनी मुखोद्गत केली होती . इतकेव्य नव्हे तर त्यांच्या गुरुं च्या कडून त्या सूत्रांचा अर्थ व विषदार्थ त्यांना प्राप्त झाला होता . तेहतीस वर्षे ते मुनीपदावर राहिले . त्या काळात त्यांनी आंध , कर्नाटक प्रदेशात अनेक चातुर्मास केले . त्यात त्यांनी आगमावर अनेक टीका ग्रंथ लिहिले . इ. स. पूर्व ६४ (चौसष्ट) या वर्षी त्यांना जैन मुनी संघाचे आचार्यपद प्राप्त झाले . उत्कृष्ट चारित्र्य , घोर तप व ध्यान यामुळे अनेकांची त्यांचीच निवड केली होती . त्या पदावर ते ५१ वर्षे , १० महिने व १५ दिवस राहिले . इतका प्रदीर्घ काळ त्यांना आचार्यपदी राहाता आले . हे जैनधर्माचे भाग्यच होय . इ. स. पूर्व १२ मध्ये त्यांनी समाधीमरणाचा स्वीकार करू न देहत्याग केला .

आचार्य कालातील कार्य

मुनी श्री कुंदकुंद , आचार्य झाल्यावर त्यांनी जैन संघातील अनेक समस्या सोडविल्या . उत्तरेकडे काही शिथिलाचारी आचार्यांनी आपली वेगळी चूल मांडली होती . त्यांनी वस्त्रे , पात्र , लोकरीची चादर , काठी इत्यादी गोष्टीचा स्वीकार केला होता . त्यांनी त्यांच्या समविचारी मुनीची सभा , ज्याला वाचना (Reading) म्हटले जाते , त्या बोलावल्या . पहिली वाचना पाटलीपुत्र (पाटना) , दुसरी मथुरा (उ. प्र.) व तिसरी वल्लभी (उज्जैन) अशा तीन 'वाचना' तून त्यांनी आपली तथाकथित आगमे लिहून काढून , त्यांनाच जैनागम असे नाव दिले . ही वाचना वीर निर्वाण ९८० ला झाली .

परंतु या वाचनेला दिगंबर मुनी संघातील कोणताही प्रतिनिधी उपस्थित नव्हता . उलट अशा प्रकारची वाचना ही परंपरा-संमत नाही , व ज्यांना आगम म्हणून ते म्हणतात , ते दिगंबर जैन मुनीसंघाला मान्य नाही , असा सूर राहिला . येथून मूळच्या जैन संघात फूट पडून श्वेतांबर संघ व दिगंबर संघ अशी दोन शकले झाली .

आ. कुंदकुंदांनी दिगंबर जैन संघाचे नेतृत्व करू न त्याला मूलसंघ असे नाव ठेवले . ते मुलसंघाचे प्रमुख नेते झाले . जैन मुनीसंघाला एकाच छत्राखाली आणण्याचे व त्या संघाला एकसंघ ठेवण्याचे कार्य , हे ऐतिहासिक स्वरू पाचे आहे . गेली २ हजार वर्षे त्यांचे कार्य व संघपद्धती आजही कायम आहे , त्यांनी संघाला लावलेली कडक शिस्त , त्यांनी सांगितलेली साधुचर्या , आहार-विहाराचे नियम आजही थोड्याशा फरकाने चालू आहेत . वनवासात राहाण्याचे दिवस १० व्या शतकानंतर संपुष्टात आले व मुनी जिनमंदिरात , मुनीगुंफेत राहू लागले . आंध , कर्नाटक महाराष्ट्र या भागात मुनीसंघासाठी स्वतंत्र गुंफा इ. स. च्या १, २, -या शतकापासून अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते . डोंगर कपारीत राहून व ध्यान , स्वाध्याय , अध्ययन , ग्रंथलेखन करणा-या श्रेष्ठतम साधु-संतांनी हा सारा भाग धर्ममय केला , यात शंका नाही .

आचार्यांचे दुसरे कार्य म्हणजे जैन धर्माला राजाश्रय मिळवून देणे हे होते . इ. स. पूर्व पहिल्या शतकातील आंध , कोकण , केरळ , कर्नाटक या भागातील राज्यव्यवस्था नष्टप्राय होत चालली होती . पांड्य , चोल यांनी परस्परांशी युद्धे करू न स्वतःच्या देशाची आर्थिक हानी करू न घेतली होती . शेती व लहान व्यवसाय नष्ट होण्याच्या मार्गावर होते . तेव्हा आचार्य कुंदकुंदांच्या प्रेरणेने देशात सामर्थ्यशाली व लोककल्याणकारी राज्यव्यवस्था निर्माण झाली . नवे राजे व राजवंश उदयाला आले . तर काही ठिकाणी जुन्याच राजवंशाच्या नावाखाली नवी राज्ये उभी राहिली . त्या राजांनी व राज-घराण्यांनी अहिंसा , सत्य , न्यायप्रियता , लोक-कल्याण या जैन राजनीतीप्रमाणे राज्ये चालविली . अहिंसा व अरिहंत ही त्यांची दोन श्रद्धास्थाने होती .

आचार्यांचे तिसरे महत्वाचे कार्य म्हणजे जैन समाजाला ‘समाज’ म्हणून मान्यता . जैन समाज नावाची संकल्पना आचार्यांचीच होय . कारण तोपर्यंत स्वतःला जैन (जन्माने वा श्रद्धेने) मानणारा समाज संघटित झाला नव्हता . आचार्यांनी जन्माने (जैन कुळात जन्मलेला) श्रद्धेने सर्वज्ञ , वीतरागी अरिहंतला (जिनाला) मानणारा परंतु ब्राह्मण , क्षत्रिय , वणिक या वर्णातून

आलेला , त्या सा-यांसाठी जैनसमाज ही संज्ञा निश्चित केली , समाजाचे असे एकीकरण करण्यात आचार्याची दूरदृष्टी ध्यानात येते . वर्णव्यवस्थेतून जैन समाज व्यवस्थेचा पाया घालणे आवश्यक होते . पूर्वी चारही वर्णातील स्त्रिया , पुरुष आपआपल्या श्रद्धेने अरिहंतलाचाच खरा देव , निर्ग्रथ (दिगंबर) साधूंना खरा गुरु व आगमांना खरे शास्त्र मानत असत . तोच जैन समाजाचा पायाभूत सिद्धांत ठरला . अरिहंत व अरिहंताची आज्ञा मानणारे , त्यांना पूजणारे , भजणारे सारे एकाच सूत्रात गोवले गेले . त्यानंतरही अनेक लोक जैन समाजात सामावतच गेले . इतकेच नव्हे तर जैन-ब्राह्मण , जैन-क्षत्रिय , जैन-वैश्य असे भेद जैन समाजात एकरू प झाले . हीच स्थिती मुनी संघाची होती . त्या संघातही सर्व वर्णश्रमाचे लोक समाविष्ट झाले . इतकेच नव्हे तर त्यातील अनेक श्रेष्ठतम आचार्यांनी जैन साहित्याची मनोभावे सेवा केली . संघात जातीवरु न भेदभाव नव्हता .

आचार्यांचे चौथे महत्वाचे कार्य म्हणजे ‘जिनवाणीला’ एक विशुद्ध स्वरू प देणे , हे होय . मुनी व आर्थिका , श्रावक व श्राविका असा चतुर्विध

(चार भागात गणला जाणारा असा एकच) संघ होता . त्यातील मुनीजनांना उग्र तपश्चर्येपेक्षाही , कडक वेताचरणापेक्षाही श्रेष्ठतम असा आत्म-प्रधान मार्ग (ज्याला आजच्या भाषेत अध्यात्म मार्ग म्हणतात) त्यांनी सांगितला . आगम ग्रंथ विनष्ट , विस्मृत झाले होते . तेव्हा आचार्य श्री कुंदकुंद देवांनी स्वतः समयसार , प्रवचनसार , नियमसार , पंचास्तिकाय अशी ग्रंथसंपदा निर्माण करू न भगवान महावीरांचा मोक्षमार्ग सुस्पष्ट केला . त्या ग्रंथातून त्यांनी मुनीजनांना बाह्य व व्यवहार मार्गापासून परावृत्त होऊन आत्मनिष्ठ , आत्मानुभवी बनण्याचा मार्ग सांगितला . देह जसा आत्म्यापासून भिन्न , वेगळा , तसे सारे आठही कर्म , त्या कर्माची फळे म्हणजे बुद्धी , मन , विचार , विकार , कषाय हे सारे जड-अचेतन असल्याने त्यापासून सर्वथा विभक्त अशा एका चिदानंद स्वरू पी परमात्म-तत्त्वाला प्राधान्य दिले व व्यवहार नयाला गौण लेखले . याचे कारण जैन समाज दैववादाप्रमाणे कर्मवादाच्या आहारी जाण्याची शक्यता होती . जे घडते , ते सारे कर्मामुळे अशी धारणा होणे शक्य होते . म्हणून कर्मवादाचा आश्रय सोङ्गन ख-या आत्मोन्तीचा , ‘स्वानुभूतीचा’ (आत्मानुभवाचा) मार्ग त्यांनी स्पष्ट केला . चुकूनही मुनीजनांना पराश्रित विचाराला थारा देऊ नये , अशी त्यांची शिकवण होती .

आचार्य कुंदकुंदांची नावे

आचार्य कुंदकुंदांचे व्यक्तिमत्व इतके वैविध्यपूर्ण , प्रबळ , सामर्थ्यवान होते की त्यांना अनेक नावांनी ओळखले जाऊ लागले . कौण्डकुंद , कुंदकुंद , पद्मनंदी , वक्रीवाचार्य , एलाचार्य व गृद्धपिच्छाचार्य अशा नावाचे उल्लेख शिलालेखात , पट्टावलीत व ग्रंथांतरी दिसून येतात .

आचार्य कुंदकुंदांचे गुरु कोण ?

आचार्यांनी स्वतः कोणत्याही गुरु चा उल्लेख केला नाही . परंतु नंदिसंघाच्या पट्टावलीत माघनंदी , त्यांचे शिष्य जिनचंद्र , त्यांचे शिष्य श्री कुंदकुंद असल्याचा उल्लेख आहे . परंतु स्पष्ट रू पाने त्याबाबत काही सांगता येत नाही . पूर्वी जिनदीक्षा देणारे गुरु वेगळे असत . म्हणून आता फक्त नंदी-संघाची पट्टावलीच प्रमाण मानली जाते . आचार्यांनी बोध-पाहूड (गाथा ६१) या ग्रंथात श्रुतकेवली भद्रबाहू यांना गुरु मानल्याचे दिसून येते . कोणीही गुरु असला तरी त्यांच्या शिष्याने जे कार्य केले ते अलौकिकच आहे . जैन संस्कृती व परंपरा यांचे श्रेष्ठतम व लोकोत्तर संरक्षक , संवर्धक म्हणून आचार्य कुंदकुंद यांचे स्थान सर्वतोपरी आहे . प्रदीर्घ आयुर्मान लाभलेले व पवित्र जिनवाणी मातेची आयुष्यभर उत्तुंग साधना करणारे आचार्यश्री सर्वानाच वंदनीय ठरले आहेत .

विदेह क्षेत्राची भेट

अशी एक लोककथा आहे की विदेह नावाचे जे क्षेत्र आहे तेथे आजही विद्यमान असे वीस तीर्थकर विहार करीत आहेत . ते केवली , सर्वज्ञ व वीतरागी आहेत . त्यांचे दर्शन घेण्यासाठी आचार्य श्री कुदकुंद गेले होते . तेथे सहा महीने राहून त्यांनी भरतक्षेत्रातील मुनी परंपरा व श्रावक परंपरा यांचेबाबत तेथील श्रुतकेवलीना माहिती दिली व मनातील अनेक शंकांचे , जातीने श्री श्रीमंधर भगवंताच्या कळून समाधान करू न घेऊन धन्य झाले . भगवान महावीरांच्या नंतर साक्षात अरिहंत श्री सीमंधर भगवंतांचे दर्शन घेणारे ते पहिलेच आचार्य होत . त्यांनी आत्मानुभूतीचा जो विचार त्याकाळी समयसार , प्रवचनसार , नियमसार आदि ग्रंथातून सांगितला

आहे , तो प्रमाणभूत मानला गेला आहे . म्हणून आचार्य श्री कुंदकुंद यांचे जीवन व त्यांचे लोकोत्तर कार्य सर्वांना ज्ञात असले पाहिजे . त्यांनी आगमाची जी सेवा केली ती सर्वतोपरी श्रेष्ठतम आहे . त्याचे परमशिष्य श्री उमास्वामी यांनी श्री तत्वार्थसूत्र नावाचा अद्वितीय ग्रंथ लिहिला आहे . आज जे तत्वज्ञान उपलब्ध आहे , ते सारे श्री तत्वार्थसूत्रावरच आधारित आहे . असे शिष्य ज्यांना लाभले ते आचार्यही सदैव वंदनीय , पूजनीय व श्रद्धेय आहेत .

आचार्य उमास्वामी

आचार्य उमास्वामीचे कार्यदेखील फार मोठे आहे . जैन सिद्धांतांना त्यांनी सूत्रू पात बद्ध करू न तत्वार्थसूत्र या महान ग्रंथाची रचना केली . आचार्य उमास्वामी हे आचार्य कुंदकुंदांचे पट्टिशिष्य होते , ते विक्रम संवत तिस-या शतकात होऊन गेले . श्रवणबेळ्गाव येथील १०८ नंबरच्या शिलालेखावरू न असे आढळते की ते आचार्य कुंदकुंदांचे पट्टिशिष्य असून सर्व पदार्थाचे ज्ञाते होते .

आपल्याकडे कोणत्याही आचार्यांनी स्वतःसंबंधीचा उल्लेख आपल्या ग्रंथात केलेला नाही . त्यांच्या तत्वार्थसूत्र ग्रंथाबद्दल जैन समाजाला जेवढी माहिती आहे , तेवढी त्यांच्या वैयक्तिक जीवनाविषयी नाही . त्यांच्या जीवनाची माहिती मिळविण्यासाठी विद्वानांनी बरेच प्रयत्न केले , पण माहिती मिळू शकली नाही .

श्वेतांबरांच्या तत्वार्थधिगमसूत्रात थोडासा परिचय मिळतो . आचार्यांनी प्रशस्तिमध्ये स्वतःसंबंधी केलेला उल्लेख एका श्लोकावरू न आढळतो .

न्यूग्रोधिकाप्रसूतेन विहरता पुरवरे कुसुमनाम्नि^९

कौभिषणिना स्वातितनयेन वात्सीसुतेनार्घ्यम् ^{१०}

यावरू न असे आढळते की त्यांचा जन्म न्यग्रोधि नावाच्या नगरीत झाला असून वडिलांचे नाव स्वाती आणि आईचे नाव वात्सी असे होते . त्यांचे गोत्र कौभिषणी हे होते .

त्यांच्याविषयी आणखी एक आख्यायिका सापडते . सौराष्ट्र देशात , गिरीनगरात विद्वान सिद्धया नावाचा ब्राह्मण रहात होता . तो शास्त्रांचा ज्ञाता असून स्वतःचे हितही पहाणारा होता . त्याने एका

भिंतीवर ‘दर्शनज्ञानचरित्राणी मोक्षमार्गः’ असे सूत्र लिहिले होते . त्याचवेळी श्री उमास्वामी आहारासाठी आले . तेव्हा त्यांची नजर त्या सूत्रावर गेली . त्यांनी त्या सूत्राआधी ‘सम्यक्’ शब्द लिहिला व ते निघून गेले . सिद्ध्याने ते पाहिले . तेव्हा तो अतिशय आनंदित झाला . त्याने ‘सम्यक्’ शब्द कोणी लिहिला याची मातेकडे चौकशी केली . तेव्हा तिने निर्ग्रथाचार्यांनी हा शब्द लिहिला , असे सांगितले . तेव्हा त्यांचा शोध घेत घेत ते आ. उमास्वामीकडे गेले . आणि नतमस्तक होऊन त्यांना आत्म्याच्या हितासंबंधी पृच्छा केली . त्या प्रश्नाचे उत्तर म्हणून आचार्यांनी ‘तत्त्वार्थसूत्र’ हा ग्रंथ लिहिला .

एकदा ते विहार करीत असताना त्यांची पिच्छी हरवली . तेव्हा मोराची पिसे न मिळाल्यामुळे त्यांनी गिधाडाच्या पिसापासून पिच्छी तयार केली , म्हणून त्यांना गृद्धपिच्छ असे म्हणतात . उमास्वामी हे उच्च नागर शाखेचे होते . डॉ. हर्मन जॅकोबीच्या सांगण्यावरु न शिवश्री , घोषनंदी व उमास्वामी अशी ही विद्यागुरुं ची परंपरा आहे .

आचार्य उमास्वामी हे आचार्य कुंदकुंदांच्या परंपरेतील प्रमुख असून त्यांची स्मरणशक्ती अतिशय तीव्र होती . त्यामुळे समग्र जिनशासनाला सूत्रात्मक रीतीने बद्ध करण्याची किमया त्यांनी साधली होती . इतकी प्रज्ञावान व अतकर्य बुद्धिमत्ता असलेली व्यक्ती सहसा आढळत नाही . द्वादशांग वाणीला सूत्रात बद्ध करणे हे साधे काम नाही . कुंदकुंदाचार्यांनी ‘समयसार’ लिहून लोकांना उपकृत केले तर त्यांच्या पट्टशिष्याने ‘तत्त्वार्थसूत्र’ हा ग्रंथ लिहून जैनसमाजावर फार मोठे उपकार केलेत . अशा परमवंदनीय गुरु शिष्यांनी जिनशासनाचा हा प्रभावी रथ जिनधर्माच्या प्रभावनेसाठी व भव्य जीवांना प्रतिबोधन करण्यासाठी संचारित केला .

तत्त्वार्थसूत्रावर अनेक आचार्यांनी टीका लिहिल्या . आचार्य पूज्यपादस्वामींनी ‘सर्वार्थसिद्धी’ या नावाची टीका लिहिली . भट्ट अकलंकाचार्यांनी ‘तत्त्वार्थवार्तिक’ नावाची टीका लिहिली . आचार्य विद्यानंद यांनी ‘तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक’ ही टीका लिहिली .

‘तत्त्वार्थसूत्र’ या ग्रंथात विविध विषयांचा समावेश आहे . पहिल्या अध्यायात एकूण ३३ सूत्र असून त्यात सम्यक्दर्शन , सम्यक्ज्ञान आणि सम्यक्चारित्र्य हेच मोक्षमार्गाला नेणारे आहेत , याचे विवेचन आहे . दुस-या अध्यायात जीवाचे विविध गतीतील जन्म , योनी व त्यांचे धारकजीव यांचा उल्लेख आहे . तर

पाच प्रकारच्या शरीराचे वर्णन असून कार्माण शरीर कसे महत्वाचे आहे हे सांगितले आहे . यात एकूण ५३ सूत्रे आहेत .

तिस-या अध्यायात नारकी जीवाचे वर्णन , तेथील दुःखे यांचे वर्णन असून भौगोलिक माहिती देण्याचा प्रयत्न केला आहे . यात ३९ सूत्र आहे . चौथ्या अध्यायात देवसृष्टीचे वर्णन आहे . दिव्य धामांचे व समृद्धीचे वर्णन आहे . यात एकूण ४२ सूत्रे आहेत . पाचव्या अध्यायात द्रव्यचर्चा केली आहे . जीव-अजीव , पुद्रल , आकाश , धर्म-अधर्म आणि काल यांची माहिती आहे . तसेच अणु-स्कंध यांचेही वर्णन आहे . एकूण सूत्रे ४२ आहेत .

सहाव्या ते दहाव्या अध्यायात एकूण १२ गोष्टीचे वर्णन आहे . आस्त्रवाचे स्वरू प व त्याचे भेद , त्याच्याशी बद्ध असलेली कर्मे , वेतांचे स्वरू प , त्याचे भेद , वेतात संभवणारे दोष , दानाचे स्वरू प , त्याचे हेतू , संवर व त्याचे भेदोपभेद , निर्जरा या सर्व गिष्ठीचे यात विवेचन आहे . वाईट प्रवृत्तीचे सेवन करणा-याला काय फळ मिळते , त्याचा नाश कसा करावा , हे सांगून शेवटी मोक्षांच्या स्वरू पाचे वर्णन केले आहे .

तत्वार्थ ग्रंथातील काही सूत्रे म्हणजे अमूल्य रत्नेच होत . इतक्या थोड्या सूत्रात संपूर्ण आगमाचे सार सांगणारा हा ग्रंथ म्हणजे खरोखर गागरमें सागर होय . जैन तत्वज्ञानाची सूत्रात्मक रचना करणारे उमास्वामी हे पहिलेच आचार्य होत . अशा प्रकारची सूत्रात्मक रचना करण्यासाठी भाषेवर असामान्य प्रभुत्व पाहिजे . जैनागमातील भूगोल , खगोल , तत्वज्ञान , तर्कशास्त्र या सर्व गोष्टीचा यात समावेश आहे . तसेच जैनेतरांच्या मतांचे खंडन करण्यासाठी त्यांनी न्याय , वैशेषिक सांख्य , योग आणि बौद्ध दर्शनाचाही सखोल अभ्यास केला आहे , असे आढळून येते . पाणिनीच्या व्याकरणाचा अभ्यासदेखील त्यांच्या तत्वार्थसूत्रातून प्रकट होतो . जैन परंपरा ही श्रद्धा प्रधान आहे . संशोधन , परिवर्धन , तर्कबाद याबाबतही जैन परंपरा बुद्धीला खाद्य पुरविते .

आ. उमास्वामीची ही रचना तत्व प्रधान आहे . भाषेवरील प्रगाढ प्रभुत्व , पांडित्य आणि ज्ञानाची तळमळ असलेल्यांना मार्गदर्शन करण्याची तीव्र इच्छा , त्यासाठी लागणारी प्रतिभा त्यांच्या अंगी असल्याचे आढळून येते . या ग्रंथाच्या रू पाने आचार्यांनी जैन समाजाला अमूल्य निधी अर्पण केला आहे .

धर्मप्रभावक आचार्य श्री समंतभद्र

पूर्वे पाटलिपुत्र-मध्य नगरे भेरी मया ताडिता^१
 पश्चात् मालव सिंधुठक्क विषये कांचीपुरे वैदिशे^२
 प्राप्तोऽहं करहाटकंबहुभटं विद्योत्कटं संकटं^३
 वादार्थी विचराम्यहं नरपते शार्दुलविक्रीडितम्^४

दक्षिणेतील आचार्यपरंपरेमध्ये एक महान् धर्मप्रभावक या नात्याने पूज्य श्रीसमंतभद्रेआचार्याचे स्थान श्रेष्ठ आहे . वरील श्लोकात त्यांनी स्वतः घोषित केल्याप्रमाणे , भारताच्या चारही भागातील प्रमुख राजांच्या दरबारी त्यांनी अनेकांत शर्माची प्रभावना केली . या महाविद्वान् आचार्याच्या वाक्पटुत्वाकडे मोठमोठ्या वादी-पंडितांनी शरणागती पत्करली; आणि त्यांच्या लेखणीही समर्थ होती . त्यांची अमिल ग्रंथरचना केवळ दिगंबर जैनाच्या इतिहासातच नव्हे , तर संपूर्ण संस्कृत साहित्य परंपरेमध्ये एक महान् युग निर्माण करणारी ठरली . अशा श्रेष्ठ आचार्यरत्नाची ही स्फूर्तिदायी कथा आहे .

आचार्य समंतभद्र इ. सनाच्या तिस-या शतकात होऊन गेले . काही विद्वानांच्या मते ते राजकुलोत्पन्न होते . पूर्व वयातच त्यांनी भगवती दीक्षा घेतली . दीक्षा ग्रहणानंतर ‘समंतभद्र’ या नावाने ओळखले जाऊ लागले .

काही दिवसांनी पूर्व अशुभ कर्माच्या उदयाने त्यांना भस्मक रोग झाला . या रोगामुळे कितीही अन्न खाल्ले तरी त्यांची भूक शसेना . क्षुधेच्या या सतत पीडेमुळे मुनीच्या नित्य क्रियापालनात त्यांचे लक्ष लागेना . अशा परिस्थितीत देहत्याग करणे योग्य , असे ठरवून ते आपल्या गुरु कडे गेले . पण गुरुं नी परवानगी दिली नाही . ते समंतभद्रांची योग्यता जाणून होते . त्यांच्या हातून पुढे जिनधर्माची फार मोठी प्रभावना होणार आहे , हे भविष्य त्यांना झात होते . म्हणून त्यांनी समंतभद्राला अशी आज्ञा दिली की भस्मक रोग शांत होई तो त्यांनी मुनिपदाचा त्याग करावा . रोग बरा झाल्यावर फिरू न दीक्षित व्हावे .

गुरुआज्ञेप्रमाणे समंतभद्रांनी मुनीपदाचा त्याग केला . मग बौद्धभिक्षूचा वेश घेऊन ते फिरत फिरत पौङ्ड्रपूर नगरीत गेले . काहीकाल त्यांनी तेथे काढला . पण क्षुधा शमेल इतके भोजन मिळेना . तेव्हा ते दशपूर नगरीला गेले . तिथे त्यांनी भागवतपंथी साधूचा वेष करू न काही दिवस सदावर्तीत भोजन केले; पण तृप्ती होईना . शेवटी निराश होऊन फिरत फिरत ते वाराणसीला गेले .

वाराणसीचा राजा शिवकोटी हा महान शिवभक्त होता . त्याने आपल्या राज्यात अनेक शिवमंदीरे बांधली होती . शिवमूर्तीला त्याच्यातर्फे रोज पंचपक्वान्नांचा नैवेद्य अर्पण केला जाई . ते पाहून समंतभद्रांना वाटले , हा पुष्टीकारक नैवेद्य जर मिळेल तर या रोगामुळे उत्पन्न झालेली क्षुधेची पीडा खात्रीने मिटेल . मग शैव साधूचा वेष घेऊन ते शिवकोटीच्या राजसभेत गेले . भस्मचर्चित अशी समंतभद्राची विद्वत्तादर्शक मुद्रा आणि शुद्ध चारित्र्यामुळे , ब्रह्मचर्यामुळे तळ्पणारी त्यांची अंगकांती पाहून हा कोणी महान शिवभक्त साधू आहे , अशी शिवकोटी राजाची निश्चित धारणा झाली . त्याने मोठ्या नम्रतेने त्या ‘शैव’ साधूस नमस्कार केला . त्याला आशीर्वाद देऊन समंतभद्र म्हणाले , “हे राजा , तू थोर शिवभक्त आहेस . तू शिवाची पूजा रोज यथासांग करतोस . पण एवढ्या भक्तीने तू समर्पिताला अतिउत्कृष्ट अशा पक्वान्नांचा नैवेद्य साक्षात शिवाला खायला लावील , असा कोणी भक्त तुझ्या राज्यात नाही का ? ”

यावर राजाने खेदाने नकारार्थी मान हलवली . तेव्हा ते मनःपूर्वक म्हणाले , “काही चिंता करू नकोस , मी तुझ्या नैवेद्य देवाला स्वीकारायला लावतो.”

साधूच्या या आश्वासनाने शिवकोटी राजाला पराकाष्ठेचा आनंद झाला . आपली कित्येक दिवसांची एकनिष्ठ भक्ती आज फळला आली , असेच त्याच्या भाविक मनाला वाटले . त्याने दुस-या दिवशी नाना प्रकारच्या मिष्टान्नांची ताटे भरभरू न शिवमूर्तीला नैवेद्य अर्पण केला आणि तो शिवाला स्वीकारायला लावावा , अशी समंतभद्रांना विनंती केली . आपण तो नैवेद्य देवाला एकांतात खायला घालू शकू , असे सांगून त्यांनी सर्वाना मंदिराच्या बाहेर काढले; अन् ती सारी पक्वान्ने स्वतः स्वाहा केली . पण राजासह सर्व लोकांची मात्र अशी समजूत झाली , की तो नैवेद्य महादेवानेच स्वीकारला . कारण कोणत्याही एका माणसाला इतके अन्न खाववणार नाही , हे निश्चित .

काही दिवसांनी समंतभद्राचा भस्मकरोग त्या पुष्टीकारक व विपुल अशा नैवेद्याने शांत होऊ लागला . अन्न शिल्लक राहू लागले . तेव्हा लोक त्यांना त्याबाबत विचारू लागले . त्यावर खुलासा करीत की “तुम्हा भक्तासाठी देवाने तो प्रसाद राखला आहे.” पण पुढे पुढे लोकांचे या खुलाशाने समाधान होईना . कारण प्रसाद अधिकाधिक राहू लागला . तेव्हा एके दिवशी काय खरे आहे ते शोधून काढण्यासाठी

एकजण गुपचूप मंदिरात लपून बसला . अन् त्याने समंतभद्राचे सारे कारस्थान जाणून घेऊन राजाच्या कानावर घातले .

हे ऐकून राजाला भयंकर राग आला , ‘आपल्या भक्तिभावनेची ही विटंबना ! अन् प्रत्यक्ष राजाची अशी प्रतारणा !’ त्याने तत्काळ समंतभद्रांना बोलावून आणले , आणि त्यांना शिवमूर्तीसमोर उभे करु न असे कपट-कारस्थान करण्याचे कारण विचारले . आपली सर्व खरी हकीकत राजाला सांगून समंतभद्र शेवटी म्हणाले , “हे राजा , आता माझा रोग शांत झाला आहे . गुरु जवळ प्रायश्चित घेऊन मी पुन्हा दीक्षित होईन . तू मला आता रजा दे .”

“नाही !” राजा जोराने मान हलवून म्हणाला , “माझ्या भक्तिभावनेची तू भयंकर चेष्टा केलीस . माझ्या आराध्य दैवताचीही तुला काहीच किंमत वाटली नाही . माझा भक्तिपूर्ण नैवेद्य तू आपला रोग शमविण्यासाठी पोटात रिचविलास . याचं प्रायश्चित तू घेतलं पाहिजेस . प्रथम तू महादेवाला नमस्कार कर . आपल्या अपराधाबद्दल , त्याची करु णा भाक.”

“अवश्य !” समंतभद्र म्हणाले , “पण राजन् . माझा नमस्कार या देवाला मानवणार नाही .”

अर्थात् राजाचा त्यांच्या शब्दावर मुळीच विश्वास बसला नाही . तेव्हा समंतभद्रांनी एका दिवसाची मुदत मागून घेतली . राजाने परत त्यांना त्याच मंदिरात कोंडून ठेवले .

समंतभद्रानी ती सारी रात्र चोवीस तीर्थकरांचे अनन्य भावाने स्तवन करण्यात घालविली . आपली आतापर्यंतची धर्मसाधना जर निर्मळ असेल तर उद्याच्या दिव्यातून आपण अवश्य निभावून जाऊ , असा त्यांना विश्वास वाटत होता . हळूहळू रात्र संपली . सूर्योदयाबरोबर मंदिराचे दरवाजे उघडण्यात आले . राजा आत आला . त्याच्या मागे नगरवासी जनांचीही खूप गर्दी होती . समंतभद्रांची होणारी फजिती पाहण्यासाठी ते सर्वजण उत्सुक झाले होते . पण समंतभद्रांची वृत्ती धीरगंभीर होती . त्यांच्या मुक्रेवर भयाचे किंवा चिंतेचे बिलकुल चिन्ह दिसत नव्हते . रात्रभर केलेल्या भगवद् आराधनेने त्यांचे चित्त पुष्कळ स्थिर झाले होते . ते शांतपणे शिवमूर्तीसमोर बसले , अन् त्यांनी रात्रीतून रचलेल्या स्वयंभू-स्तोत्राचा पाठ म्हणावयाला सुरु वात केली . जिनेश्वराच्या अनंत चतुष्टयात्मक गुणांचे संकीर्तन सुरु करताच , त्यांचे शुद्ध हृदय स्वाभाविकपणेच भक्तीने दाटून आले . त्यांच्या भावपूर्ण कंठातून निघणा-या जिनस्तुतिपर शब्दांनी मंदिराचे ते विशाल प्राकार हळूहळू भारू न गेले . एक अतिपवित्र वातावरण तेथे

निर्माण झाले . समंतभद्रही आपल्या स्तुतीविषयाशी समरस झाले होते . एकेका तीर्थकराचे गुणगान करीत ते चंद्रप्रभूंच्या वर्णनापर्यंत येऊन पोहोचले , तेव्हा भोवतालच्या परिस्थितीचा पूर्णपणे विसर पडून ते अगदी तन्मयतेने गाऊ लागले होते.

चंद्रप्रभं चंद्रमरीचिगौरं

चंद्रंद्वितीयं जगद् - एव कांतम्^६

वंदेभिवद्यं महतामुनीद्रं

जिनं जितस्वांतकषायबंधम्^६

याच वेळी घनगंभीर आवाज होऊन गाभा-यात दैवी तेजात चंद्रप्रभ तीर्थकराची मूर्ती प्रकट झाली . हा अघटित प्रकार पाहून सर्वजण अगदी थक्क झाले . राजा तर केवळ अवाक् बनला . पण संतभद्रांच्या भक्तीचे सामर्थ्य किती थोर आहे , याचा त्याच्या भक्तहृदयाबद्दल प्रत्यय येताच , त्याचा सर्व अहंकार गळून गेला . त्यांच्या असामान्य योग्यतेबद्दल त्याची पूर्ण खात्री पटली . तो हात जोडून आणि मस्तक नम्र करू न पुढे आला , आणि विनंतीपूर्वक आचार्यना म्हणाला , “मुनीवर्य ! मी आतापर्यंत भ्रमातच होतो , असे म्हटले पाहिजे . धर्माचे वास्तविक स्वरू प काय आहे , ते मला कृपा करू न समजून सांगा.”

सत्यधर्माचे स्वरू प जाणून घेण्यास राजा खरोखरच उत्सुक आहे असे पाहून समंतभद्रांनी त्याला जिनप्रणीत धर्ममार्गाचा उपदेश केला . त्या उपदेशाने शिवकोटीच्या मूळच्या श्रद्धाशील मनाला योग्य दिशा मिळाली . त्याच्या भक्तीला उचित आधार सापडला . मग त्याने सर्वसंग त्याग करू न समंतभद्राचार्याजवळ भगवती दीक्षा ग्रहण केली . वाराणशीतील कित्येक विवेकी नागरिकांनी जिनधर्म स्वीकारला .

समंतभद्रांनी पुढे सर्व भारतभर विहार केला . पाटलीपुत्र , मालव , ठक्क (पंजाब) , कांची , विदिशा आदि प्रसिद्ध राज्यांच्या राजधान्यांना त्यांनी भेटी दिल्या . तेथील राजसभेत अन्यधर्मीय विद्वानांचा शास्त्रार्थामध्ये पराजय करू न त्यांनी स्याद्वाद मताची महती वाढविली . अखेर ते दक्षिणेत क-हाटक प्रांतात आले . तेथील राज्याच्या दरबारात प्रारंभी दिलेला श्लोक म्हणून त्यांनी पंडितांना वादाचे आव्हान

दिले . आणि अखेर आपल्या वाकचातुर्याने त्यांचा पराभव केला . त्यांच्या या अजोड विजयाबद्दल श्रवणबेळगोळ येथील शिलालेखात पुढील गौरवपूर्ण उद्गार काढण्यात आले आहेत .

‘आचार्य समंतभद्रांच्या मुखातून निघणारी समर्पक वचने मदोन्मत्त वादीना अंकुशप्रमाणे ताळ्यावर आणीत . त्यांच्या वादविवाद कौशल्यामुळे खोटा वाद घालण्याची कीडच जगातून नाहीशी झाली.’

समंतभद्रांनी आपल्या ‘देवागम’ स्तोत्रात श्री सर्वज्ञ देवाच्या गुणाचे विवेचन मार्मिकपणे केले आहे . त्यावर नंतरच्या कित्येक आचार्यांनी टीका लिहिल्या . त्यांचा आणखी एक प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे ‘रत्नकरंडक श्रावकाचार.’ त्यात श्रावकाच्या आचारांची माहिती सविस्तरपणे दिली आहे . त्यांच्या ‘स्वयंभू स्तोत्र’ , ‘जिनशतक’ या स्तुतिकाव्यावरु न त्यांच्या गाढ भक्तिप्रवण साक्ष पटते . ‘युक्त्यनुशासन’ या नावाचा न्यायशास्त्रावर एक ग्रंथ त्यांनी लिहिला . त्यांचा ‘गंधहस्त महाभाष्य’ हा ग्रंथ मात्र उपलब्ध नाही . त्यांच्या या ग्रंथनिर्मितीमुळे जैन परंपरेवर फार मोठे उपकार झालेले आहेत .

आचार्य श्री पूज्यपाद देवनंदी

कवीनां तीर्थकृत् देवः किञ्चरां तत्र वर्ण्यते^१

विदुषां वाड्मलध्वंसि , तीर्थ यस्य वचोमयम्^२

(आचार्य जिनसेन)

पूज्य श्री देवनंदी पूज्यपाद आचार्यांची थोरवी महापुराणकार आचार्य श्री जिनसेनांनी वरील श्लोकात गायली आहे .

कोण आहेत , ते पूज्यपाद आचार्य ? असा प्रश्न तुमच्या मनात येईल . जैन साहित्य शारदेची पूजा बांधणारे श्रीपूज्यपाद हे अलौकिक व असाधारण असे आचार्य होऊन गेले . त्यांचे सुंदर चरित्र

कानडीमध्ये कवीश्रेष्ठ श्री चन्द्रद्या यांनी लिहिले आहे . तसेच राजावली कथा या पुस्तकातही त्यांच्या जीवनाची माहिती मिळते .

जन्म - परिचय

कर्नाटक प्रदेशातील कोले या छोट्याशा खेड्यात श्री माधव भट्ट नावाचे एक जैन ब्राह्मण श्रावक राहात होते . ते स्वतः अनेक ग्रंथांचे जाणकार व अभ्यासू होते . साहित्य , काव्य , व्याकरण व वैद्यक इ. ज्ञानशाखांत त्यांची प्रगती होती . त्यांची पत्नी श्रीदेवी ही अत्यंत कुशाग्र , तल्लख , बुद्धीची होती . तीही अनेक शास्त्रात पारंगत होती . त्यांचे सुपुत्र म्हणून पूज्यपाद श्री देवनंदीचा जन्म झाला . त्यांची जन्म कुंडली पाहून त्यावेळच्या ज्योतिष्यांनी त्या बालकाला त्रिलोक-पूज्य व्यक्तिमत्वाचे हे बालक असल्याचे भविष्य कथन केले होते . त्यांना एक बहिणही होती . तिचे नाव कमलिनी असे होते . सरस्वती देवीची उपासना निष्ठेने करणारे ते कुंटुंब होते . कमलिनीचा विवाह श्री गुणभट्ट या तेजस्वी , मेधावी व अत्यंत श्रेष्ठ गुण , रु प संपन्न युवकाशी झाला होता .

पूज्यपाद देवनंदी हे १२-१४ वर्षांचे असताना त्यांनी एकदा बगिच्यात एका सापाला पाहिले . त्याने तोंडात बेडकाला धरले होते . तो प्रसंग , ते दृश्य पाहून त्यांना वैराग्य झाले . जणु काळ (मृत्यू) रु पी सापाने संसारातील प्रत्येकाला असेच तोंडात धरले आहे , असा विचार त्यांच्या मनात आला . त्या विचाराने ते संसारातून विरक्त झाले . युवा अवरथेतच त्यांनी ब्रह्मचर्यव्रताचा स्वीकार केला व आपले सर्व जीवन धर्म व साहित्य यांच्या सेवेत घालविले . त्यांच्या कुंटुंबाशी संबंधित असलेले महान व्याकरणकार पाणिनी हे होते . त्यांचा भाचा श्री नागार्जुन हा मोठा रसविद्याकार होऊन गेला . त्याला या विद्येचा मंत्र श्रीपूज्यपाद यांनी दिला होता . कथेत सांगितलेली विशिष्ट रसायनांचे लेप पायाला लावून पूज्यपाद हे आकाशातून भ्रमण करीत होते . ते उत्कृष्ट वैद्य होते . वनस्पतीचा अभ्यास त्यांनी अत्यंत सूक्ष्मतेने केला होता .

आचार्याच्या बुद्धीचे तेज सूर्याप्रमाणे होते . त्यांची बुद्धी अनेक विषयात रमत होती . इ आनाला मर्यादा नसते . ज्ञान - कमल प्रफुल्लित झाले की मग सारे विश्वच जणू त्यांच्या सेवेत उपस्थित होते . तसे आचार्याचेही होते .

त्यांचे साहित्य .

- १) सर्वार्थसिद्ध - श्री उमास्वामीजींच्या (इ. स. २ रे शतक) तत्वार्थसूत्रावर त्यांनी अत्यंत सुंदर संस्कृत भाषेत टीका ग्रंथ लिहिला आहे . त्या ग्रंथाचे नाव आहे , सर्वार्थसिद्धी . जैन आचार्यांत काही मतभेद किंवा वैचारिक मतमतांतरे असतील तर त्या सर्वांची उत्तरे देणारा व सर्व प्रकारच्या अर्थांची प्राप्ती करू न देणारा हा ग्रंथ आहे .
- २) समाधी तंत्र - अध्यात्म व परमात्म प्राप्तीसाठी हा ग्रंथ आहे . केवळ १०५ गाथामधून त्यांनी आत्मोपासना कशी करावी , ध्यान / चिंतन कसे करावे , याचे सुंदर विवेचन केले आहे . भगवान कुंदकुंद महाप्रभूंच्या समयसार या ग्रंथाचा सारच जणू यातून दिला गेला आहे .
- ३) इष्टोपदेश - केवळ ५१ श्लोकांचा हा ग्रंथ आहे . आत्म्याला परमात्मा बनविण्यास काय करावे , याचा सुंदर उपदेश यात केला आहे .
- ४) दशभक्ती - यात अत्यंत उपयुक्त अशा दहा प्रकारच्या भक्तीची रचना आहे . सिद्ध भक्ती , श्रुत भक्ती , चरित्र-भक्ती , योगी-भक्ती , आचार्य भक्ती , निर्वाण भक्ती , नंदीश्वर भक्ती , इ. यातील काही भक्ती प्राचीन परंपरेतील आहेत . काही आचार्य देव कुंदकुंदांनी रचलेल्या भक्तीचाही यात समावेश आहे .
- ५) जैनेंद्र व्याकरण - आचार्य श्री पूज्यपाद यांनी संस्कृत व्याकरणावर लिहिलेला व पाणिनीच्या व्याकरणावरही मात करणारा असा हा ग्रंथ आहे . त्यातील पहिलेच सूत्र मोठे सूचक आहे . ‘सिद्धिरनेकांतात्’ हे ते सूत्र होय . सर्व ज्ञान प्राप्तीत हे सूत्र मोठे उपयोगी आहे . एकाच प्रकारच्या गोष्टीने जीवन समृद्ध होत नाही . आजच्या विज्ञानाने देखील हे सूत्र उपयोगाचे मानले आहे . याग्रंथात पाच अध्याय असून ३ हजारावर त्यात सूत्रे आहेत .
याशिवाय त्यांनी शान्त्यष्टक , सार-संग्रह , चिकित्सा शास्त्र , जैनाभिषेक , अर्हत् प्रतिष्ठ लक्षण , ज्योतिष शास्त्र इ. ग्रंथ लिहिल्याचेही उल्लेख मिळतात .
त्यांचा जन्म अंदाजे इ. स. च्या ६ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात म्हणजे इ. स. ५२५-३० च्या सुमारास झाला असावा . त्यांचे आयुष्य हे ९०-९५ वर्षांचे असावे . या प्रदीर्घ काळात त्यांनी

साहित्याच्या अनेक क्षेत्रात उत्कृष्ट ग्रंथांची रचना केली व आयुष्याच्या अंतिम समयी समाधीपूर्वक देहत्याग केला .

अशा थोर आचार्यांचा परिचय प्रत्येकाला असायलाच हवा . त्यांचा त्याग , त्यांची तपश्चर्या , त्यांनी जीवनभर मांडलेला ज्ञान-यज्ञ व अनेक श्रेष्ठ मुनी जनांना या धर्मप्रभावक कार्यात उद्युक्त करण्याचे कार्य पाहून मन आश्चर्याने व आनंदाने पुलकित होते .